

*С. Шевчук** (м. Острів)

РОЛЬ ГЕРАСИМА СМОТРИЦЬКОГО У ВИДАННІ ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ**

Вихід у світ Острозької Біблії 1581 року було величезною подією в історії української культури. Книга отримала визнання всього слов'янського світу, що сприяло її швидкому поширенню серед слов'янських народів. На 170 років Острозька Біблія стала найшановнішим виданням і не гідного їй конкурента. Значимість Острозької Біблії з поміж інших культурно-історичних обставин була зумовлена ще й тим, що в її виданні брали участь відомі постаті української історії й культури XVI століття. Серед них можна виокремити визначного українського полеміста Герасима Смотрицького.

Суттєві напрацювання з даної теми знаходимо в таких відомих науковців як М.Возняк, І.Мицько, І.Огієнко, К.Харлампович, а також значний внесок у висвітлення питання діяльності Г.Смотрицького зробили науковці Національного університету “Острозька академія” – М.Ковальський, І.Пасічник та П. Кралюк.

Автор даної статті має на меті показати роль Герасима Смотрицького у виданні Острозької Біблії, для чого ставить перед собою відповідне завдання – прослідкувати діяльність Герасима Смотрицького в процесі підготовки та видання Острозької Біблії. Відповідно запитам українського культурного відродження сьогодення вагоме значення має не тільки сам факт видання Острозької Біблії, але й те, за яких обставин і, що найбільш важливо, завдяки чийм зусиллям ця подія стала можливою.

Перш за все важливо зазначити, що друга половинна XVI століття характеризується активізацією європейських реформаційних рухів та їх активним поширенням спочатку на території Польщі, а пізніше – і на інших слов'янських землях. Значний вплив католиків та єзуїтів на культурно-релігійну ситуацію, що склалася на українських землях, поставив у складне становище українську православну церкву. В даній статті розглядається такі питання, як передумови виникнення Острозької Біблії та внесок Герасима Смотрицького в її видання.

* Шевчук С. – аспірантка Національного університету “Острозька академія”.

** © Шевчук С., 2005

Саме в цей час українська церква постійно потерпала від нападків католиків та протестантів. Крім того, низький рівень тогочасної освіти та відсутність повної Біблії з добрими текстами часто ставало причиною неспроможності православного духовенства підкріпити своє віровчення прикладами з Біблії. Хоча Біблія була перекладена повністю, зазвичай вживали тільки окремі її книги. Популярні рукописні книги здебільшого були неоднакової якості, часто з помилками, на які зверталась увага в релігійній полеміці. Отже, існувала нагальна потреба повної та, що не менш важливо, авторитетної Біблії.

Книгодрукування в Україну, як і в інші землі православно-слов'янського ареалу, прийшло з помітним запізненням. Вважається, що перші книги кириличного друку з'явилися в 1491 р. в Кракові в друкарні Швайпольта Фіоля. Цілком ймовірно, що їхніми замовниками виступали православні українці Галичини [Огієнко І. Історія українського друкарства.- К., 1994.- С. 411]. Однак ці видання не започаткували систематичного кириличного книгодрукування.

У 1572 р. Іван Федоров переїздить з Москви до Львова, де в 1574 р. видає "Апостола". Із цим виданням друкар приїхав до князя Василя-Костянтина Острозького, який запросив його до себе на службу. Іван Федоров стає управителем Дерманського монастиря й започатковує у Дермані та Острозі книгодрукування. Саме тут воно вперше на як на українських землях, так і в цілому православно-слов'янському ареалі набуло постійного характеру. У кінці XVI – на початку XVII ст. тут було здійснено, окрім Острозької Біблії (1581), ряд видань, до того ж різнотипних.

Важливим є той факт, що ще до виникнення Острозького культурного центру існувала певна традиція в східнослов'янському регіоні перекладів біблійних книг простонародною мовою. Яскравим прикладом цього був переклад Євангелія Валентина Негалевського, здійснений у 1581 р. в селі Хорошів, що знаходиться неподалік від Острога. Існувало й розуміння того, що такі переклади потрібні. Однак у Острозі при виданні біблійних книг використовувалася церковнослов'янська мова. На нашу думку, це мало своє підґрунтя.

Зауважимо, що насичення православно-слов'янського культурного простору біблійною і богослужбовою літературою не було в той час ще достатньо великим. Адже повний корпус біблійної книг церковнослов'янською мовою побачив світ лише в Острозі 1581 р. Досвід Заходу показав, що перша друкована література виходила сакральною (латинською) мовою. І лише тоді, коли відбулося

відповідне насичення такою літературою, почали з'являтися друковані переклади біблійних книг простонародними мовами. При збереженні попиту на біблійну літературу церковнослов'янською мовою малоюмовірними були б видання її мовою простонародною.

Православна церква в східно- й південнослов'янських регіонах дуже боляче реагувала на зменшення сфери впливу церковнослов'янської мови. Частково це було викликано консерватизмом цієї інституції, бо чим більший був цей наступ, тим більше посилювалися консервативні моменти в православ'ї. Саме консерватизм став для православ'я своєрідним бастионом в плані захисту використання церковнослов'янської мови від нападків католиків й протестантів.

Церковнослов'янська мова, яка сформувалася лише в IX ст., залишалася ще досить близькою та зрозумілою для багатьох слов'янських народів. Принаймні, вона була набагато ближчою для українців, ніж латина для німців чи поляків. Однак, варто врахувати, що на той час не було якісних перекладів біблійних книг народними слов'янськими мовами, оскільки рівень філологічної науки в православно-слов'янському ареалі знаходився на досить низькому рівні й знайти кваліфікованих перекладачів було практично неможливо.

Острозька Біблія – перше повне видання канонічного біблійного тексту церковнослов'янською мовою – була надрукована Іваном Федоровим (Федоровичем) впродовж 1581 року у маєтку князя Острозького в Острозі у спеціально організованій для цього друкарні. За обсягом це надзвичайно велике видання, однак завдяки майстерності набору та застосування дрібного шрифту книга не видається масивною. Острозька Біблія надрукована форматом в аркуш, двома шпальтами, в два кольори і містить 1256 сторінок. На повному аркуші 50 рядків. При друкуванні Острозької Біблії було використано 6 різних за розмірами та графікою шрифтів (4 кириличних та два грецьких), спеціально виготовлених для цієї книги. За підрахунками книгознавців видання містить 3.240.000 друкованих знаків. Ілюстративне оформлення видання вирізняється стриманістю, продуманістю композиції, художнім смаком. В Острозькій Біблії використано 81 заставку з 16 дощок, 70 кінцівок з 17 дощок, 1384 гравірованих ініціали, а також чисельні композиції з виливних прикрас. Варто відзначити, Біблія майже не ілюстрована, якщо не брати до уваги гравіровану рамку на титулі, герб Костянтина

Острозького на звороті титулу та друкарську марку Івана Федорова в кінці книги.

Важливим є й те, що Острозька Біблія була видана значним накладом: орієнтовно 1-1,5 тис. примірників. До нашого часу збереглося близько 300 примірників, які знаходяться в бібліотеках України у Львові, Харкові, Одесі, Ужгороді, Сімферополі, а також в таких країнах як Росія, Білорусь, Литва, Польща та Великобританія.

У підготовці видання до виходу у світ визначну роль відіграли діячі Острозької Академії, школи вищого типу, яка була заснована В.-К. Острозьким в 1576 році в м. Острозі. Довгий час тривали пошуки повного тексту Біблії, збирали церковнослов'янські, чеські, польські і інші рукописи, однак зібрані книги не містили одного тексту, мали чимало відмінностей і багато помилок. Приблизно у такому ж стані був присланий Іваном Грозним до Острога відпис з т. зв. Геннадієвської Біблії 1499 року, на пошук якого В.-К. Острозький доклав чимало зусиль [Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) Життєписи великих українців.- К., 1999.- С. 617]. Наступним кроком у підготовці Біблійних текстів було створення комісії для виправлення церковнослов'янської Біблії, яка після довгих роздумів і дискусій вибрала давній грецький список Септуагінти [Там само].

Варто зазначити, що, окрім біблійних текстів, Острозька Біблія мала дві прозові передмови та два 60-рядкові вірші. Стосовно першої прозової передмови, то вона подавалася від імені князя Василя Костянтина Острозького. Щодо другої та поетичних прозових Передмов, то вони були підписані іменем Герасима Смотрицького. Проте стилістичний аналіз першої передмови дає підстави стверджувати, що її автором теж був Г. Смотрицький.

Так автор двох прозових і поетичних Передмов Г. Смотрицький відомий як український культурний діяч кінця XVI ст. Його батько, Данило із Смотрича, займався переписуванням книг. Таким чином, Герасима Смотрицького можна вважати інтелігентом принаймні у другому коліні. Є дані, що він спочатку був писарем у Кам'янці-Подільському, а потім (орієнтовано в 1576 р.) перейшов на службу до В.-К. Острозького. Працював над виданням Острозької Біблії, брав участь у створенні Острозької академії та був її першим ректором.

Поданням першої Передмови від імені В.К. Острозького передбачалось досягненням декількох цілей. По-перше, князь В.К.Острозький вважався некоронованим правителем Русі й водночас покровителем православної церкви в Речі Посполитій. Саме тому

написана від його імені Передмова підняла авторитет цього видання. По-друге, будучи ренесансно орієнтованою людиною В.К.Острозький не завжди дотримувався православного традиціоналізму, виявляв “хитання у вірі”, демонструючи свої симпатії до іновірців, зокрема протестантів. Ця передмова ніби “прив’язувала” князя до українських діячів традиціоналістського напрямку. Доречно тут врахувати і амбіційність князя: оскільки він виділяв кошт на видання Острозької Біблії, то вона мала увіковічити його ім’я, а одним із моментів такого увіковічення було вміщення у видання першої прозової передмови.

У житті й діяльності Герасима Смотрицького переплелися моменти новаторства і традиційності. Вихований у православній священницькій родині, він суворо дотримувався православно традиціоналістських поглядів. Однак, наскільки можна судити з документів, будучи світською людиною, Г. Смотрицький у своїй діяльності неодноразово використовував новаторські методи. Поетичні Передмови до Острозької Біблії – це римовані нерівноскладові вірші, які були новим словом у тогочасній українській літературі. Автор використовує ряд християнських образів, переосмислюючи їх у поетичному дусі.

У першій віршованій Передмові використовується досить популярний у православному християнстві образ Юрія-змієборця, котрий постає і як “знаменія княжате славного”. Боротьба воїна і змія розглядається Г. Смотрицьким у традиційному народному ключі – це боротьба між добром і злом. Водночас це боротьба з еретиками, а зброєю в цій боротьбі поставало “Слово Боже”, тобто Біблія. Взагалі тема боротьби з ерессю займає в Передмовах до Острозької Біблії одне з головних місць. У певному сенсі, як це слушно зауважує П.Крालюк, можна навіть говорити про її полемічний характер [Крालюк П. Контекст передмов до Острозької Біблії // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Наукові записки. Том III.– Острог, 2000.- С. 34].

Автор передмови вважає еретиками перш за все протестантів, зокрема антитринітаріїв (інші назви – аріани, соцініани, “польські брати”). Наскільки важливою вважав Г.Смотрицький боротьбу з антитринітаріями, свідчать такі рядки віршованої Передмови, де автор звертається до В.-К.Острозького, порівнюючи його зі святим Костянтином Великим: “Он бо на небеси сіє виде, победил сопостаты, ты же побеждай еретик и бесов тристаты” [Українська література XIV–XVI ст.. Апокрифи. Агіографія. Паломн. твори.

Історіограф. твори. Полем. твори. Переклад. Повісті. Поет. твори.- К., 1988.- С. 460].

Така увага до антитринітаріїв з боку Г. Смотрицького була викликана тим, що прихильники цього віровчення підтримували доволі тісні стосунки з В.-К. Острозьким. Останній навіть звертався до антитринітаріїв із проханням виступити з полемічними творами на захист православних. Сам же В.-К. Острозький демонстрував свою прихильність до представників цієї реформаційної течії. А ті, до речі, вважали його своїм таємним адептом. Не дивно, що такий стан речей викликав незадоволення серед православних традиціоналістів.

Крім протестантизму, значну загрозу православ'ю в Україні становили католики. Вони активно (переважно з допомогою єзуїтів) проникали на українські землі. Католики служили при дворі В.-К. Острозького, сам він мав родинні контакти з католицькими сім'ями, а його син Януш, прийняв католицьке віровизнання. Однак Г. Смотрицький не міг собі дозволити так різко виступити проти католиків, як це він зробив щодо протестантів, оскільки католицизм був державною релігією Речі Посполитої.

Г.Смотрицький у даному випадку апелює до того, що православ'я стало релігією руського народу. Водночас він намагається утвердити думку про вищість православ'я над католицизмом. Разом з тим, мислитель акцентує увагу на православності В.-К. Острозького, на тому, що видана ним Біблія є видатним явищем у релігійному житті Русі. Тут навіть проводяться паралелі між цим князем та князями Володимиром та Ярославом, які утверджували християнство в давньоруській державі. Такі паралелі, можливо, виглядають не зовсім коректно. Не можна також цілком сприймати твердження про відданість князя православній традиції. При цьому бажане видавалося за дійсне. Однак це бажане мало певний сенс. Подібна компліментарність щодо В.-К. Острозького утверджувала його в думці про власну значимість, про те, що він є рятівником православ'я. І це його утримувало від кроків на користь чи то на протестантів, чи католиків.

Тривога за долю православ'я звучить і в прозових Передмовах. У передмові, яка подається від імені В.-К. Острозького, читаємо: “Или кто не умилит сердца своего и не плачется, зряще разорение церкве Христовы и испровержену хвалу его и яко волци тяжцы нещадно расхищают и распужают овчеє стадо Христово? Различныя бо супостаты и многообразныя: лукавства обстоятны” [Там само.- С. 201].

Видання ж Біблії розглядається як справа, що потрібна не лише для захисту церкви. Знання змісту Біблії потрібне людині, щоб увійти в “царство небесне”. Фактично тут видавці Біблії зближуються з протестантами, яких вони вважали еретиками. Адже в цьому випадку знання Біблії, релігійні переконання розглядалися ними як умова “спасіння”.

Інтерпретація Біблії (особливо світськими людьми, без відповідної підготовки) могли призвести до відходу від православної віри. Розуміючи це, Г.Смотрицький акцентує увагу на питаннях сприйняття й розуміння Святого Письма. Це сприйняття повинно бути не тілесним, а духовним: “...читаніє бо письменное умерщвляєт, испытание же духовное оживляет..” [Там само.- С. 205]. Біблію треба не просто читати, а “испытувати”. Однак тут не визначається, за яким критерієм це слід робити. Поради сприймати Священне Писання з увагою, серцем, відкинувши мудрування і т.д. звучать вельми загально. Якщо реально виходити з цих порад Г.Смотрицького, то треба при читанні Біблії дотримуватися православних поглядів, не вдаючись до якихось раціоналістичних інтерпретацій (“плотски же не высокоумствууй”). Правда, в ті часи, коли в Україні ставали все більш відчутними західні впливи, це було малореальним.

До Біблії, її інтерпретації в раціоналістичному дусі передусім зверталися протестанти, зокрема антитринітарії. Г.Смотрицький на сторінках Передмови фактично вступає в полеміку з ними. Він наводить окремі еретичні трактування окремих моментів Біблії, намагаючись заперечити їх. При цьому він апелює до авторитету Священного Писання, наводячи на користь своєї думки ті чи інші Біблійні цитати.

Такий спосіб ведення полеміки для європейської богословської думки уже був пройденим етапом, але він повністю відповідав традиціям українського богослов'я Середньовіччя. Свою полеміку з еретиками Г.Смотрицький закінчує цитатою “Подобает и ересям в нас быти, да искусни явятся” [Там само.- С. 460]. Це ніби є ознакою “кінця світу”. Тому люди не повинні дивуватися численності ересей, а їм треба твердо триматися православної віри. Закінчує другу Передмову до Острозької Біблії Г.Смотрицький знову ж така порадами щодо читання Біблії, демонструючи при цьому свою ірраціоналістичну позицію. Тут, як і в деяких інших місцях Передмови. Рекомендується сприймати Священне Писання серцем.

В другій прозовій Передмові до Острозької Біблії в специфічній формі була закладена “філософія серця”. Ця “філософія”,

хоч і протистояла “раціоналізму” киево-могилянців, однак вона мала глибокі корені в українській суспільній думці. До того ж не без участі авторитетної Острозької Біблії “філософія серця” набула помітного впливу серед українських інтелектуалів і врешті-решт знайшла вияв у таких представників української філософської думки як Г.Сковорода, М.Гоголь і П.Юркевич.

Зауважимо, що Острозька Біблія виглядала не гірше за польські видання Святого Письма, а рівень наукового редагування її не поступався найкращим латинським, грецьким чи давньоєврейським публікаціям. Саме тому її шанували як православні, так і католики. Книга швидко розійшлася по всьому слов'янському світові і скрізь мала заслужену популярність і цінувалася, як перша слов'янська повна друкована Біблія, що допомагала боротьбі слов'ян за збереження і розвиток національних культур, а також сприяла підвищенню самосвідомості східнослов'янських народів.

Разом з тим, у розвідках різних авторів, зокрема в І.Франка та І.Огієнка, була висловлена думка про недоліки тексту Острозької Біблії. Так, І.Огієнко критикує острозьких видавців за те, що, на відміну від нього самого, вони не користувалися давньоєврейськими текстами Старого Завіту. На його думку, найслабшою стороною і водночас найбільшим недоліком Острозької Біблії є її традиційна прив'язаність до Септуагінти та фактичне продовження цієї традиції, хоч в усьому іншому вона варта найвищої похвали.

Незважаючи на такі зауваження, ми переконані, що одним з найвидатніших досягнень Острозького релігійно-культурного гуртка була підготовка і публікація в 1581 році першого повного церковнослов'янського видання Старого і Нового Завіту – Острозької Біблії. Князь В.-К. Острозький передбачав, що значення цієї праці виходить за рамки суто східнослов'янської спільноти, бо, як сказано у вступному слові, видання саме й передбачалося для читачів усього православного світу, де використовувалася церковнослов'янська мова [Див.: Гудзяк Б. Скочилиас І. Острозька Біблія в контексті українського релігійно-культурного відродження кінця XVI століття // Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України: Наукові записки. Том III.– Острог, 2000.- С. 17].

Таким чином, важливим було те, що Г. Смотрицький, очоливши гурток зі збирання текстів Біблії та підготовки їх до друку, доклав чимало зусиль для того, аби це видання носило авторитетний характер. Запорукою цього стали дбайливо підібрані тексти

Острозької Біблії та її Передмови. Поетичні Передмови стали символічною окрасою видання і несуть глибоке смислове навантаження. У прозових Передмовах Г.Смотрицьким були підняті та проаналізовані основні суспільні проблеми другої половини XVI століття: боротьба з ересями та католицькою експансією, захист православної віри, культури та самобутності української нації; зародження полемічної літератури та духовне сприйняття людиною текстів Святого Письма.

Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що Г.Смотрицький доклав максимальних зусиль для того, щоб Острозька Біблія стала одним з найвидатніших досягнень Острозького релігійно-культурного гуртка, була не тільки плодом, а й стимулом культурно-релігійного відродження на слов'янських землях кінця XIV ст., підняла хвилю редакційної літературної, педагогічної та видавничої діяльності, а також сприяла утвердженню гідності й самобутності руської православної спільноти.

*П.Ямчук** (м. Одеса)

ДУХОВНО-КОНСЕРВАТИВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА РЕАЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НЕОБАРОКО У КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ ІНДИВІДУАЛЬНОСТІ**

Почати міркування про феномен Григорія Сковороди та його перспективну взаємопов'язаність із культурою сподіваного необароко ми хочемо з низки дещо несподіваних міркувань та паралелей, які, сподіваємось, виразять як сам предмет розмови, так і перспективи реалізації необароко в майбутньому. Загальновідомо, що Харків увійшов до новітньої історії України як “друга столиця” нашої державності, як столиця конструктивістської модерної України 1920-х років, яка, а це часто забувають, надаючи перевагу Києву та Заходу України стала місцем народження і епіцентром потужного національно-культурного руху українізації. Саме в Харкові народилось та розквітло унікальне естетичне явище –література та мистецтво Розстріляного Відродження. Тут творили видатні творці цього українського “азіатського Ренесансу”.

* Ямчук П.М. – кандидат філологічних наук, доцент Одеського Національного університету імені І.І.Мечникова.

** © Ямчук П.М., 2005